

<https://doi.org/10.15407/rksu.36.038>
УДК 821.161.2–6:94(477)"1907/1910"

Світлана Іваницька, доктор історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України, Сумський державний
педагогічний університет ім. А.С. Макаренка (Суми, Україна)
ORCID: 0000-0003-1677-1013
E-mail: roxsolana1964@gmail.com

«ОЗИВАЙТЕСЯ ЧАСТІШЕ ХОЧ КОРОТЕНЬКИМИ ЛИСТАМИ»: ЕПІСТОЛЯРІЙ БОРИСА І МАРІЇ ГРІНЧЕНКІВ ТА СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА 1907—1910 РОКІВ

Метою статті є аналіз листування Бориса і Марії Грінченків із Сергієм Єфремовим з 1907 по 1910 роки, яке зберігається у фондах Відділу рукописів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка. Завданнями є оцінка джерельного потенціалу даного епістолярію, виявлення нової інформації, яку ці листи надають для розуміння взаємин між Грінченками і Єфремовим, а також маловідомих фактів й основних напрямів їхньої діяльності, системи взаємодії в середовищі лідерів й активістів українського руху в зазначений період. **Методологія.** Основними засобами дослідження послуговували метод архівної евристики, історико-логічний і критичний методи вивчення історичних джерел, історико-біографічний. **Наукова новизна.** До наукового обігу введено й прокоментовано листування Бориса й Марії Грінченків із Сергієм Єфремовим у критично важливий для українського руху період. Проаналізовано стан епістологографічних студій у царині грінченкознавства. Висвітлено головні проблеми, які обговорювалися в листах Бориса Грінченка, і стиль листовної комунікації. **Висновки.** Як свідчить аналіз джерел та літератури, в останні роки спостерігається зростання зацікавленості дослідників в археографічному опрацюванні та науковому осмисленні епістолярію Бориса Грінченка. Представлені в Додатках тексти листів подружжя Грінченків до Сергія Єфремо-

Цитування: Іваницька С. «Озивайтесь частіше хоч коротенькими листами»: епістолярій Бориса і Марії Грінченків та Сергія Єфремова 1907—1910 років. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2025. № 1 (36). С. 38—61. <https://doi.org/10.15407/rksu.36.038>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ва розкривають нові факти біографічного характеру, містять інформацію про творчі наміри й досягнення, окремі деталі видавничих проєктів й різні аспекти громадської діяльності кореспондентів, щодо сімейного життя та стану здоров'я Грінченка, відтворюють унікальність епістолярного стилю літератора, дають змогу порівняти його зі стилем Марії Грінченко. Для самого Єфремова Грінченко був не просто «людиною повинності», а одним із «значущих Інших», пам'ять про якого він зберігав усе своє життя.

Ключові слова: Борис Грінченко, Марія Грінченко, Сергій Єфремов, Михайло Грушевський, Михайло Драгоманов, епістолярна комунікація, газета «Рада», журнал «Нова громада», «Просвіта».

Актуальність теми дослідження. Листування діячів українського руху на початку ХХ ст. відігравало важливу роль в організації та координації різних політичних та культурних ініціатив, сприяючи збереженню зв'язків з-поміж української спільноти, обміну думками та ресурсами задля підтримки національного руху. Листування стало важливим інструментом для поширення української самосвідомості та реалізації ідеї політичної окремішності й культурної самостійності. Епістоли родини Грінченків до історика літератури, критика, публіциста та громадського діяча Сергія Єфремова (1876—1939) дають змогу простежити зазначені аспекти комунікації. Листування Бориса Грінченка зберігається в архівних фондах різних установ та інституцій, отже, важливим є археографічне опрацювання і залучення до наукового обігу виявлених матеріалів. Це дозволить сформулювати епістолярний масив унікального подружжя та оцінити його як явище культури.

Аналіз досліджень і публікацій. Як слушно зазначає один з найкращих сучасних знавців літературної творчості письменника Д. Єсипенко, «за життя Бориса Грінченка його літературна творчість викликала значний читацький інтерес та широкий дискурс критичного обговорення. Однак особливо часто серед найвизначніших українських авторів його згадували вже після смерті, у 1910-х роках. За рівнем впливу на національну свідомість людини “з народу” Дмитро Дорошенко ставив Грінченкові твори поруч із Шевченковим “Кобзарем”. Оригінальні та перекладні поетичні, драматичні й прозові твори письменника, які витримали кілька видань, цінувалися в першій чверті ХХ ст. як важливе національне надбання та культурна вартість. Якщо у високій естетичній, власне художній, якості спадщини Грінченка деякі критики все ж сумнівалися, то її історико-літературне та історичне значення визнавалося практично безумовно. За літератором все міцніше закріплювався статус класика української літератури» [6, с. 54]. На пошанування пам'яті діяча було видано кілька книжок: «На могилу Бориса Грінченка. Три промови, виголошені В. Сімовичем, доктором З. Кузелею і доктором М. Кордубою на жалібній академії дня 22 мая 1910 року в Чернівцях» (Чернівці, 1910), Миколи Плевака «Життя та праця Бориса Грінченка»

(Харків, 1910), Петра Стебницького «Борис Грінченко. Нарис його життя та діяльності» (Київ: Час, 1920), літературно-публіцистичний збірник «Над могилою Бориса Грінченка» (Київ, 1910), упорядником якого став С. Єфремов. Простежуючи трансформацію комеморативного канону Б. Грінченка, Д. Єсипенко виокремлює 1910-ті роки (піднесення Грінченка на п'єдестал шани і водночас вибірковість у поданні його життєпису, формування образу зразкового борця за справу народної просвіти), початок 1920-х років (продовжувалося вшановування пам'яті літератора, зокрема з нагоди в десяти- та п'ятнадцятиліття з дня його смерті, публікувалися спогади, епістолярна та художня спадщина, огляди життя і творчості, хоча й рідше, ніж на початку 1910-х років), Марія Грінченко активно популяризувала його творчість, обговорювалося питання фактичного авторства «Словника української мови»; на початку 1920-х років іменем Грінченка називали педагогічні курси на Київщині, розгорнулася діяльність Київських вищих педагогічних курсів ім. Б.Д. Грінченка, і, нарешті, період від другої половини 1920-х років, коли все яскравіше виявлялася тенденційна течія в інтерпретації творчості письменника, зокрема «ідеологічно правильне» критичне прочитання в передмових видань супроводжувалося свідомим втручанням редакторів у тексти творів Бориса Дмитровича; зрештою, після 1931 р. творчість Грінченка загалом була вилучена з канону українського письменства і такі критики, як Володимир Коряк, Леонід Смілянський та Степан Рудниченко, таврували з «ідеологічно правильних позицій» літературне надбання Грінченка [6, с. 54—57]. У період «відлиги» та за брежнєвських часів у радянській Україні певний час толерувалася пам'ять про Б. Грінченка [1, с. 70]. В. Яременко надрукував невідомі листи Грінченка в журналі «Радуга» (1963, № 12), у 1966 р. оприлюднено в журналі «Архіви України» (№ 5) три листи літератора за 1899—1900 рр. з фондів Чернігівського обласного державного архіву, де йшлося про впорядкування ним музейної колекції В. Тарновського. Наприкінці 1960-х років побачили світ дисертаційні дослідження В. Яременка («Борис Грінченко. Проза», Київ, 1969) та А. Погрібного («Ідейно-естетичні позиції Бориса Грінченка в літературно-критичній боротьбі кін. XIX — поч. XX ст.», Київ, 1970). Останній продовжував вивчати творчість майстра в роки «перебудови» [23; 24]. А. Погрібний доводив, що Борис Грінченко — це «титан праці», який поєднав у собі художника й політика, людину тонких естетичних почуттів і громадсько-культурного діяча, якого раз у раз «полонила невідкладна практична робота для нації» [22, с. 231].

У незалежній Україні постать Б. Грінченка відразу потрапила у фокус уваги дослідників і стала культовою. Опанування архівної і книжкової спадщини Грінченка, що зберігається у фондах НБУВ, у посткомуністичній період започатковано працями Наталії Зубкової: це була дисертація 1994 р. («Бібліотека і архів Б.Д. Грінченка як джерело з історії народної просвіти України кін. XIX — поч. XX ст.»), що в подальшому трансформу-

валася в монографічне дослідження «Архів та бібліотека видатного діяча українського просвітництва Б.Д. Грінченка. (З фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського)» (Київ, 2008). Н.М. Зубкова упорядкувала також цінний покажчик «Б.Д. Грінченко. Документи і матеріали з фондів Інституту рукопису ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України» (1994).

У межах даного історіографічного огляду неможливо охопити всі напрацювання сучасного грінченкознавства. Зупинимося на найбільш вагомій у межах окресленої теми складовій, якою є публікація та коментування епістолярної спадщини, використання листів як джерела для реконструкції взаємин Б. Грінченка з діячами з народницько-ліберального середовища.

Перші ґрунтовні публікації Грінченкового листування з'являються друком у 2000-ні роки. У другому томі видання листів до М. Коцюбинського (2002) вміщено колекцію епістол Бориса Дмитровича до чернігівського колеги [15, с. 54—78]. С. Кіраль оприлюднює збірку «“Віддати зуміємо себе Україні”. Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком» (Київ—Нью-Йорк, 2004). У подальшому це видання стало джерелом для вивчення мови листування Б. Грінченка. «Мова епістолярію Бориса Грінченка через вербалізовані національно-культурні стереотипи відображає етнічне “я” автора, його сприймання зовнішнього світу та відтворення у слові через ціннісні домінанти» [17, с. 24], — зазначає Л. Марчук.

У 2005 р. Інститут сходознавства НАНУ випустив перший том видання «Епістолярна спадщина Агатангела Кримського». Листування з Грінченками представлене 136 дописами [5, с. 40, 43, 49, 55—122, 123—128, 130—133, 136—139, 143—146, 214—216, 225—226, 245—247, 254—257, 260, 263—274, 278—292, 295—299, 301—302, 305—318, 320—322, 326, 327, 332—338, 340—342, 345—347, 348—351, 355—362, 365—414, 415, 419—422]. І. Старовойтенко в додатках до книги «Євген Чикаленко. Людина на тлі епохи» (Київ: Темпора, 2009) надрукувала листи Є. Чикаленка до Б. Грінченка. В окремій розвідці дослідниця на підставі листування реконструювала їхні громадські й приватні взаємини [25]. Щоправда, відповідей на кореспонденції Чикаленка знайти не вдалося. І. Старовойтенко припускає, що вони не збереглися. «Обидва були особистостями колоритними та впливовими, часто визначальними у плані важливих подій національного життя» [25, с. 17]. Наостанок авторка робить висновки щодо еволюції й специфічних рис їхніх стосунків [25, с. 30—31]. В іншій розвідці дослідниця розглядає в контексті листування з Б. Грінченком постать Л. Жебуньова [26, с. 97—111].

Осмислюючи листовну комунікацію І. Шрага й Б. Грінченка, Т. Демченко зауважує, що «Б. Грінченка інтенсивно досліджують, але його громадсько-політична діяльність опинилася в тіні. Добре відомо, що Б. Грінченка недолюбливали саме за прагнення бути першим, командувати, звідси — прізвисько: “генерал”. Можливо, підкреслена люб'язність, що так і струменіє з рядків листів, пояснюється дружніми стосунками двох людей, що

роблять спільну працю, можливо, цьому сприяв доброзичливий характер І. Шрага і розуміння, що справу хтось повинен доводити до кінця» [3, с. 46].

О. Степченко репрезентувала листування П. Стебницького й Б. Грінченка як джерело з вивчення національної видавничої справи в Україні [27, с. 294—305], зазначивши, що у «Благодійному товаристві видання загальнокорисних і дешевих книг» у Петербурзі, яким опікувався Петро Януарійович, друкувалися власні твори Б. Грінченка та його дружини — письменниці Марії Грінченко (М. Загірньої), зокрема «Оповідання про Івана Котляревського», «Оповідання про Євгена Гребінку», «Як жив український народ» тощо. Громадська діяльність Б. Грінченка у цей період була пов'язана з Київським товариством «Просвіта». «Нарешті, — писав П. Стебницький до Б. Грінченка в листі від 4 листопада 1906 р., — просвітне видавництво знайшло свій природний центр — і коли-б се не було трудно з формальних причин, то й наше “Добродійне Товариство” слід-би перевести до Києва та злити з Київською “Просвітою”. За чотири роки “Просвіта” видала 36 популярних наукових книг» [27, с. 295]. Інформаційний потенціал листування В. Доманицького і подружжя Грінченків проаналізувала Л. Кузьменко [14, с. 252—279].

Епістолярій Б. Грінченка з архіву Інституту рукопису НБУВ став предметом дисертаційного дослідження І. Погребняк у царині філології [19]. Авторка намагалася визначити специфіку листовного спілкування письменника через структурування реалізованих у ньому громадського і приватного дискурсів, прочитати листи як особливий субтекст до його спадщини. У подальшому І. Погребняк в окремих розвідках цитувала значні фрагменти з листів Б. Грінченка до М. Комарова, І. Зозулі, І. Липи стосовно питань громадсько-політичного життя [20], з листів до А. Кримського, О. Кониського, М. Комарова, П. Куліша, П. Грабовського, І. Нечуя-Левицького, М. Кропивницького, М. Заньковецької — думки щодо проблем розвитку української літератури, книговидавництва, театральної справи [21].

Патріарх грінченкознавства В. Яременко в межах масштабного проекту Київського університету ім. Б. Грінченка з видання й популяризації доробку Бориса Грінченка упорядкував першу книгу його «Епістолярної спадщини» (Київ, 2020. 680 с.). Серед кореспондентів письменника — М. Аркас, Ганна Барвінок, І. Белей, В. Гнатюк, О. Кониський, В. Короленко, М. Кропивницький, Д. Яворницький та інші відомі особистості. Один з розділів іншої, узагальнюючої праці В. Яременка має назву «Епістолярні діалоги Бориса Грінченка про українські національні справи» [30]. Опубліковано також журнальний варіант даного тексту [29].

І. Стамбол підготував до друку листи І. Липи, де чимало місця відведено посланням одеського лікаря й громадського діяча до Б. Грінченка за 1892—1897 рр. і до М. Грінченко за 1895—1912 рр. [16]. Листи дружини письменника свого часу надрукувала Л. Нежива [18].

Отже, хоча постать Бориса Грінченка та його епістолярна комунікація стали предметом інтенсивних досліджень українських науковців в останні десятиліття, все ще існують маловідомі архівні матеріали й окремі аспекти, які потребують більш детального розгляду. Зокрема, важливими є вивчення його взаємин із Сергієм Єфремовим як представником молодшого українського покоління в національному русі, спільної діяльності в організаційних структурах під час політизації національного руху, дружби та співробітництва в бурхливі дні революції 1905—1907 рр. та на початку століпінської реакції.

Метою дослідження є аналіз листування Бориса і Марії Грінченків з Сергієм Єфремовим з 1907-го по 1910 рр., яке зберігається у фонді 120 відділу рукописів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Завданнями є оцінка джерельного потенціалу даного епістолярію, виявлення нової інформації, яку ці листи надають для розуміння взаємин між Грінченками і С. Єфремовим, маловідомих фактів й основних напрямів їхньої діяльності, системи взаємодії в середовищі лідерів та активістів українського руху в зазначений період.

Виклад основного матеріалу. Борис Дмитрович Грінченко (27 листопада (9 грудня) 1863 р., хутір Вільховий Яр, Харківська губернія — 23 квітня (6 травня) 1910 р., Оспедалетті, Італія) — письменник, педагог, літературознавець, лексикограф, етнограф, історик, публіцист, видавець, діяч Чернігівської громади, член Всеукраїнської безпартійної демократичної організації (1897—1904 рр.). У 1904—1910 рр. одна з найближчих до С. Єфремова особистостей [12, с. 423—429]. У роки першої революції деякий час редагував газету «Громадська думка» та журнал «Нова громада». У 1904 р. — один з організаторів Української радикальної партії (УРП), з грудня 1905 р. — діяч Української демократично-радикальної партії (УДРП). У 1906—1909 рр. — голова товариства «Просвіта» в Києві, у 1905—1907 рр. очолював Всеукраїнську учительську спілку. У політико-публіцистичних, літературознавчих та педагогічних працях («Листи з України Наддніпрянської», 1892—1893; «Нова сім'я. Було, є, буде», 1895; «Галицькі вірші», 1891; «Перед широким світом», 1907; «Яка тепер народна школа на Україні», 1896; «Народні вчителі і українська школа», 1906, «Тяжким шляхом», 1906 та ін.), популярних життєписах українських письменників (І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки та ін.) відстоював принципи української культурної окремішності та право українських етнічних територій на політичне самоврядування (національно-територіальну автономію). Велику культурну цінність становить упорядкований ним і виданий за підтримки Старої громади «Словарь української мови» (т. 1—4. Київ, 1907—1909), відзначений другою премією імені М. Костомарова Імператорської Академії наук.

У 1902 р. Б. Грінченко перебрався з Чернігова до Києва, де завдяки своєму радикалізму й енергії став активно впливати на молодих громадянців.

Яскрава, харизматична, наділена письменницьким талантом, політично активна особистість привернула увагу С. Єфремова. Ще задовго до того Сергій Олександрович читав його твори, повісті «Соняшний промінь» та «На розпутті» він назвав у споминах серед тих, що сприяли формуванню українських переконань у київського семінарста: «Я побачив, що ті книжки українською мовою, що вже потрапляли мені до рук і попереду, не були тільки поодинокими книжками, випадковими з'явищами, примхою тієї чи іншої людини, а що вони всі витягуються в один ланцюг розвитку, кожне кільце якого щільно пригнане одне до одного та одне з одного виникає» [10, с. 346].

І. Гирич визначає як суперечливий вплив Грінченка на баланс сил у середовищі національно активних діячів у Києві. «Він поселився поруч із С. Єфремовим і утворив з ним публіцистичний тандем. Поволі відсторонюючи Сергія Олександровича від М. Грушевського, Б. Грінченко підштовхував С. Єфремова провадити власну політичну лінію» [2, с. 43]. Але «нове становище Сергія Олександровича розхитувало громадську рівновагу, роками вибудовану стратегію, з соборницького культурного об'єднання обох Україн» [2, с. 43]. Історик негативно оцінює цей факт, бо «замість пошуків спільного, відчуття важливості моменту, розуміння цінності галицького досвіду, Б. Грінченко сіяв ворожнечу і недовіру до всього галицького», хоча саме «М. Грушевський уособлював собою соборність, був своєрідною еманациєю ідеї». «І хоч би як ми ставилися до нього, в інтересах України було здійснити саме план М. Грушевського, а не Б. Грінченка / С. Єфремова» [2, с. 43—44]. Зазначені колізії змальовано в першому (1907 р.) та другому (1908 р.) дописах подружжя Грінченків до Єфремова.

Зазнавши великого особистого горя, втративши єдину доньку й новонародженого онука, Борис Дмитрович захворів на сухоти й помер у 1910 р. Ця передчасна смерть справила на Єфремова величезний вплив, завдавши йому справжнього болю. У статті «Лицар обов'язку. Пам'яті Б.Д. Грінченка» до другої річниці смерті Бориса Дмитровича Єфремов подав узагальнене бачення його постаті: «лицар обов'язку», «вождь покоління», «борець за темпераментом», людина, яка не йшла ні на які компроміси, поєднувала в собі пристрасність і стійкість переконань, висловлював упевненість, що діячів українського руху буде довго ще надихати й підбадьорювати постать «незабутнього лицаря повинності», ця на диво міцна і цілісна особистість [4, с. 39—43]. Якості, які Єфремов цінував у Грінченка, були властиві й самому Сергію Олександровичу: відданість ідеї, висока працездатність, творче горіння, почуття повинності перед народом, відповідальність у виконанні взятих на себе зобов'язань. Скромність та самопосвята, уміння й бажання «служити інтересам рідного краю і без спочинку для його добра працювати...» — ці риси Єфремов теж додавав до образу свого старшого друга [11, с. 310—320].

Тематично-сюжетні лінії листів Грінченків з особового фонду С. Єфремова (ф. 120), що зберігається у відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка і текст яких з коментарями друкується в Додатку, вказують на важливі події та взаємодію українських публіцистів і видавців на початку ХХ ст. У січні 1907 р. згадується про новий формат газети «Рада» як щоденної й безпартійної, про розрив оновленої редакції з родиною Грінченків, фактично відлучення їх від роботи в газеті. Йдеться про потенційний конфлікт з М. Грушевським («суне до нас Галичина...»), припинення видання журналу «Нова громада» — улюбленого дитяти Єфремова (сам публіцист на той час відбував «тюремну повинність» і не міг зарадити в цій справі), обговорюється стан української преси, проблеми її виживання й еволюції.

У липні того ж року Грінченко обмірковує потенційне поле діяльності С. Єфремова як українського публіциста, говорить про необхідність реорганізації видавництва «Вік», просить адресу для контактів з письменником Д. Марковичем, який жив на Волині, брав активну участь у місцевій організації партії народної свободи і водночас був тісно заангажований в українські справи. Борис Дмитрович у листі від 28 квітня 1908 р. згадує критичний виступ С. Єфремова проти укладача антології «Українська муза», поета й перекладача О. Коваленка. Цей сюжет потребує пояснень. Фахівець з літературознавства Н. Тихолоз, віддаючи належне діяльності Олекси Коваленка як упорядника і видавця літературно-художніх альманахів, збірників, читанок, антологій, слушно зауважує, посилаючись на факти, що скептичне ставлення до останнього в тогочасному літературному дискурсі було непоодиноким. «Серед майстрів слова про нього ходила недобра слава. Його художню творчість вважали графоманською, банальною, примітивною, а “добродійну” видавничу діяльність такою, що переслідувала найперше меркантильні інтереси» [28, с. 187—188]. Тому публічний конфлікт між Єфремовим і Коваленком на шпальтах газети «Рада» не можна вважати випадковим. Історія виглядала наступним чином. У квітні 1908 р. С. Єфремов опублікував у газеті «Рада» «Лист до редактора “Української музи” д. Олекси Коваленка», де піддав критиці щойно видану «поетичну антологію од початку до наших днів»: «Я не говоритиму зараз про те, з яким багажем відомостей взялися ви до своєї серйозної праці: даючи історію поетичної творчості в антології, ви просто пробуєте “об’яць необ’ятно”, і це найкращий квиток на ваш багаж... Мене цікавить поки що інша сторона вашої праці, а саме — ваш спосіб редагування» [7]. Єфремов обурювався тим, що О. Коваленко багато що запозичив з антології «Вік» (Сергій Олександрович називав її «історичною хрестоматією»), яка вийшла 1902 р. у Києві ще за старих цензурних порядків, і «дивним дивом» забувся про це згадати у своїй «Українській Музі». Писав, що «ваша “антологія” (поки що перший випуск) єсть не що інше, як передрук з де-якими додатками тієї історичної хрестоматії. Майже все, що

вибрала для свого видання редакція “Віку”, берете також і ви до “Української Музи”. ...Є певні вказівки, що ви здебільшого брали просто з “Віку”, не заглядаючи до перших джерел, бо в своєму виданні ви пильно додержуєте навіть друкарських помилок того збірника, не кажучи вже про всі скорочення та інші поправки, які були пороблені для “Віку” і яких нігде більше не знайти» [7]. Єфремов указував на запозичення біографічних довідок, крім біографій Устияновича та Могильницького, яких у «Вікові» немає, говорив про те, що «де-яка самостійність у пунктуації — не дає вам права вважати свій збірник за самостійну роботу. Згодьтесь і з тим, що такі “позички” дуже незручні й суперечать з усіма загально-принятими в письменстві звичаями та що для таких учинків єсть дуже негарні назвища. Згодьтесь нарешті, що публіка на підставі ваших оповісток мала право чекати од “Українській Музі” чогось іншого, а не передруку з де-якими додатками й одмінами старого збірника» [7]. Єфремов радив Коваленкові в подальшому складати й редагувати випуски самостійно, принаймні щодо біографій.

Відповідь О. Коваленка, надрукована у числі 94 «Ради» за 18 квітня 1908 р., написана в нахабно-наступальному тоні. Упорядник заперечував факти запозичень, стверджував, що йому подобається саме така форма біографій. «Вважаючи таку форму біографії за найвідповіднішу і найкращу, я й далі так само їх писатиму, не зважаючи на те, чи данний автор і його біографія були у “Вікові”, чи ні». Щодо іронії Єфремова з приводу збірників-декламаторів «Розвага», то видавець доводив їхню популярність у публіки, яка протягом двох років розкупила 10 000 примірників. «За всяку розумну, щирішу вказівку і пораду я буду завжди вдячний. На жаль, тільки в даному разі — якби мені не хотілось — вдячним бути вам не можу» [13]. У тому ж таки числі було вміщено зворотнє послання Єфремова під виразною назвою «Редактор у стилі modern»: «Далеко несвятої простоти у модерного редактора знайшлося стільки, щоб навіть іронізувати, коли його обвинувачують за літературне мародерство... Учинивши літературне мародерство, учинивши його до того ж свідомо, д. Коваленко навіть не соромиться свого вчинку і тільки дбає про те, щоб сліди позамітати» [9]. Вчинок недобросовісного редактора-видавця Єфремов лишав на публічний суд, а у випадку подальших порушень видавничої етики пообіцяв ступити на дорогу судового процесу. Можливо, попередження Єфремова щодо «літературного мародерства» вплинули-таки на ставлення Коваленка до «першоджерел», бо в подальшому трапляються поклики (принаймні на літературно-критичні праці І. Франка) в бібліографічній частині антології.

У вересні 1908 р. Грінченко в листі звертається до Єфремова з проханням написати до російського видання статтю про перший том політичних писань М. Драгоманова, повідомляє про книжкові новинки, зокрема про вихід власних творів. Він обмірковує питання, як пережити час століпінської реакції, вважаючи, що «нехай висунеться наперед справа з просвітни-

ми книжками і на якийсь час стане першою». До реалізації цих планів він мав намір залучити В. Доманицького. Йшлося також про останні штрихи у процесі видання книжки Єфремова «Тарас Шевченко, про життя його і діла» (вийшла як видання київської «Просвіти» в 1908 р.), про позичання потрібних для роботи книжок (обидва були затятими бібліофілами), про необхідність провести спільне засідання Ради «Просвіти» і Контрольної комісії у квітні 1909 р.

Найбільш суттєвим моментом у даному листі є пропозиція відгукнутись у пресі на публікацію інтелектуальної спадщини М. Драгоманова. Це Єфремов зробив у газеті «Рада» (1908, № 29 від 5 (18) лютого), в розділі «Бібліографія»: по-перше, згадав про читання за студентських років заборонених тоді в імперії закордонних творів Драгоманова; по-друге, зазначив щодо змісту статей щойно виданого першого тому, що «кожний українець повинен перечитати їх в цілості сам, щоб безпосередньо напитися з самої криниці тієї чистої, як слюза, кришталюво-ясної політичної науки, що невичерпним джерелом б'є з творів Драгоманова» [8, с. 206]. Згадав також про здійснене Б. Кістяківським коштом «українців-демократів» (тобто фактично Є. Чикаленка) попереднє, 1905—1906 рр., видання творів мислителя, яке «не тільки не зробилось популярним у Росії, а лишилося цілком невідомим — до того, що не знаєш, звідки й як його добути»; отже, рецензоване видання можна вважати першим і яким «можуть користуватися зовсім вільно й безборонно наші читачі» [8, с. 206]. Єфремов перелічив статті, що увійшли до цього тому, розповів про плани на видання другого тому під назвою «Національність і культура», третього — «Слов'янство і федералізм», четвертого — «Політична свобода і права особистості». Підкреслив, що всі тексти в оригіналі писані Драгомановим російською мовою. До першого тому додавалася стаття Б. Кістяківського, від критики якої Єфремов не втримався, закидаючи автору «чудне натягання» поглядів Драгоманова під партійну «кадетську мірку» й «огульні і безтямні» звинувачення української преси й інтелігенції в «націоналістичності» [8, с. 206]. Наприкінці критик висловив сподівання, що «новознайдена спадщина напевне зробиться однією з найміцніших підвалин нового українства...» [8, с. 207]. Загалом того року на шпальтах «Ради» з'явилися п'ять єфремовських текстів про Драгоманова. До редакції газети «Русские ведомости» Єфремов свою публікацію, вірогідно, не надсилав, і вона відсутня у власноруч складеному переліку його праць. Але 1908 р. у № 97 там вийшла друком стаття, присвячена пам'яті Бориса Грінченка.

Лист від 14 лютого 1910 р. був написаний Марією Грінченко, на той час Борис Дмитрович був уже тяжко хворим і лікувався під її наглядом закордоном. Лист — детальний, сповнений почуттями тривоги, суму, переживань за здоров'я Бориса Дмитровича, тугою за Києвом і величезним інтересом до новин з українського культурно-громадського життя. Окремі моменти епістоли були прояснені самим Грінченком на маргінесах.

Висновки. Згідно з аналізом джерел та літератури, останнім часом спостерігається зростання зацікавленості дослідників в археографічному опрацюванні та науковому осмисленні епістолярію Б. Грінченка. Представлені тексти листів подружжя Грінченків до Сергія Єфремова розкривають нові факти біографічного характеру, інформують про творчі наміри й досягнення, окремі деталі видавничих проєктів та різні аспекти громадської діяльності кореспондентів, щодо сімейного життя та стану здоров'я Грінченка, відтворюють унікальність епістолярного стилю літератора, дають змогу порівняти його зі стилем М. Грінченко. Видно, що тон листів Марії Грінченко більш душевний і теплий, в останньому листі — ностальгійний; стиль листів Грінченка — переважно діловий, завжди по суті справи, але помітно, що Борис Дмитрович добре орієнтувався у справах свого молодшого друга і давав раціональні поради. Для самого Єфремова Грінченко був не просто «людиною повинності», а одним із «значущих Інших», світло об'разу й пам'ять про якого він зберігав усе своє життя.

ДОДАТКИ

**Листи Бориса і Марії Грінченків до Сергія Єфремова
(Відділ рукописів та текстології Інституту літератури
ім. Т.Г. Шевченка НАНУ)**

№ 1

Лист Б. і М. Грінченків

б/д [датування за змістом: січень 1907 р.], [Київ]

«Дорогий, любий Сергію Олександровичу!

Вичитали ми в газетах, що звелено швидче кінчати політичні справи, та й уже мені вчувалося навіть, що Ваш ціпок стукає по сходах. Але вийшло, що то тільки вчувалося. Ну, то вже як більше ждалося, тепер легше ждати зосталося. Кажу це не на те, щоб підбадьорювати Вас, бо то дурниця, тим не підбадьорити, а просто таки певна, що так буде. Та й сами Ви це, звісно, знаєте. Думаю, що в цьому місяці ще побачимося¹. А скільки у нас нового, хоча, правда, майже нічого доброго. Суне до нас Галичина: вже приїхали: Грушівський², Лозинський³, Кривецький⁴, Джиджора⁵. Всі вони працюють у «Раді»⁶ та в «ЛНВ»⁷. Опріче того, приблудився до редакції

¹ Під час першої революції С. Єфремов перебував у в'язниці двічі (29.12.1905—24.04.1906; 18.08.1906—24.01.1907).

² Грушівський — Грушевський Михайло Сергійович.

³ Лозинський Михайло Михайлович — політичний діяч, публіцист. Співробітник і співредактор львівської газети «Діло», у 1907 р. керівник закордонного відділу газети «Рада».

⁴ Кривецький Іван Іванович (1883—1940) — історик, бібліограф, довголітній директор Бібліотеки Наукового товариства імені Шевченка у Львові.

⁵ Джиджора Іван Миколайович (1880—1919) — історик, громадський діяч, публіцист, учень та співпрацівник М. Грушевського.

⁶ «Рада» — щоденна українська газета, виходила в Києві в 1906—1914 рр.

⁷ «Літературно-науковий вістник» — перший всеукраїнський літературно-науковий і громадсько-політичний часопис; щомісячний журнал; видавався з січня 1898 до груд-

якийсь «москвофіл» та й Шпонька⁸ його прийняв та й досі він у редакції. Та ще в книгарню виписано з Галичини якогось добродія помічником Ф[едора] Павл[овича]. І це ще тільки початок, а далі ще й більш їх насуне нас дурних учити. Грушівський думає й філію книгарні «Наук[ового] Тов[ариства]»⁹ тут завести. Ну, та це діло добре.

Вийшло два числа нової «Ради». Тепер вона зветься газета безпартійна і міжпартійна, не дає зовсім телеграм і коштує 6 карбованців на рік. В першому числі¹⁰ Грушівський написав, що коли й цього року газета йтиме погано, то на 1908-й рік вона буде ще дорожча (!). Нового ще те, що тепер ні одна душа не одержуватиме газету дурно, всі співробітники мусять передплачувати. Що до змісту, то ще як вийшло тільки два числа, то й трудно сказати, чи багато в йому нового. Редактує по-кіль що Грушівський. Шукали когось замість Шпоньки та не знайшли. А Шпонька достогнався до того, що йому дано «урльо́п», поки спочине, але грошей йому за час відпочинку не платитимуть. Тепер же редакторську плату має Мехед¹¹, бо він же тепер «головний редактор», як каже Грушівський. А як Шпонька відпочине і знову стане працювати, тоді Мехед «вернеться в первобытное состояние», — так сказав Грушівський. Одно слово, тепер Грушівський усе, і Пан¹² боїться навіть, коли б йому, крий Боже, не приснився сон без дозволу Грушівського. Знаєте, аж «обидно» за людину, що так вона може під чужу дудочку танцювати.

Мабуть, здивуєтєся, як почувєте, що в редакції Людмила Михайлівна Старицька¹³ працює. Еге, пише «По Росії».

А Грінченків тепер у редакції зовсім немає. Перед кінцем року звелено було навіть сповістити, що Грінченків не буде. Ну, і не має.

Нових українських газет ніде не чуть. З старих залишилося «Рідний Край» (редакційний комітет: Мирний, Пчілка та Дмитрієв)¹⁴ та «Світова Зірниця»¹⁵ (перейшла на фонетику). Обидві даватимуть додатки для дитячого читання.

ня 1906 та з травня 1922 до липня 1932 рр. у Львові, з січня 1907 до серпня 1914 та з липня 1917 до вересня 1919 р. — у Києві.

⁸ Матушевський Федір Павлович (21.06.1869—21.10.1919) (дружнє прізви́сько — Шпоня, Шпонька) — український громадський і політичний діяч, публіцист, дипломат. Наприкінці 1905 р. і далі у 1906 р. — редактор першої української щоденної газети «Громадська думка» (з вересня 1906 р. — «Рада»). Згодом його на цій посаді змінив М. Павловський.

⁹ Наукове товариство імені Шевченка (НТШ) (засновано 1873 р.), голова Товариства в 1897—1913 рр. М. Грушевський. У 1905 р. відкрито книгарню НТШ, згодом — філіали в Києві, Харкові, Катеринославі.

¹⁰ Перше число вийшло 15 вересня 1906 р. У редакційному слові (без підпису) про збільшення ціни на передплату не йшлося. Ціна окремого номера — 3 коп. Ціна газети з 15 вересня і до кінця року — 1 руб. 70 коп. Це зазначено на першій сторінці.

¹¹ Мехед — невідома особа.

¹² Чикаленко Євген Харлампович (1861—1929) — громадський діяч, агроном, меценат української культури, видавець газети «Рада», публіцист.

¹³ Старицька Людмила Михайлівна (1868—1941) — письменниця, перекладачка, прозаїк, драматург, громадська діячка.

¹⁴ «Рідний край» — український громадсько-політичний, економічний і літературно-науковий тижневик. Виходив у 1905—1907 рр. у Полтаві, редакційний комітет: Олена Пчілка (Косач), Панас Мирний і адвокат Микола Дмитрієв.

¹⁵ «Світова зірниця» — тижневик (у 1913 р. двотижневик) для селян, виходив у Могилеві Подільської губернії (1906—1907), у селі Пеньківці (1908—1911), у Києві (1912—1913 і 1917) та в Кам'янці-Подільському (1920). Видавець і редактор — Й. Волошиновський.

«Нова Громада»¹⁶ перестала виходити. Розвагою нам хай буде те, що перестала вона жити не од «малокровія і худосочія»: з покажчика виявилось, що з вісімдесят авторів давали до неї свою роботу. Грушівський написав у «Раді», що редакції «ЛНВ» та «Нової Громади» поєдналися, тепер замість двох буде один місячник. Мабуть, професорські очі добре вміють усе переморгати.

Ех, друже дорогий, якби Ви були тут, то не все б так зробилося, як зробилося. «Україна»¹⁷ скоро має вийти. Побачимо, що там нового буде.

Був Кримський¹⁸, дуже жалкував, що Вас не бачив. А сам він нікчемний, слабий. Бідний хлопець! Мені здається, що я знаю трагедію його душі.

Про своїх певне знаєте. Бідним дівчатам немає просвітку: одного лиха не забули ще, а тут Маруся з двома чадами. І звісно весь клопіт, всі турботи — на бідних дівчатах окошилися, а надто — на Он[исі] Федорівні¹⁹. Та оце врешті за кілька день може таки вирвуться та поїдуть одпочинуть.

А я все-таки вірю, що вже скоро ціпок застукає в нас по сходах!

До побачення! Щиро цілую і бажаю, щоб Вам дні швидче минали.

Ваша [закреслено]

Привітання Ю. О.

[Дописано Б. Грінченком] Літерально всі новини посписувала, і мені нічогогінько не залишилося, окрім хіба того, що Стешенко²⁰ читав лекції (по українському, чотири, здається) про соціальний елемент в укр[аїнському] письменстві, але я на тих лекціях не був, то й не відаю, що воно. Літературні новинки книгами деякі є, хоч невеликі і незначні. Та скоро може самі Ви їх побачите, бо колись же та мусять нарешті зняти з Вас «не принадлежащее Вам звание» політичного агітатора (та ще й соціал-демократа! — от іронія долі!) і Ви вернетесь у первобутнє становище українського літератора.

Стискаю Вашу руку й цілую Вас.

Ваш щирий [підпис Б. Грінченка]

Відділ рукописів та текстології ІЛ НАНУ.
Ф. 120. № 80. Автограф. 13,5×21. 2 арк.

¹⁶ «Нова громада» — літературно-науковий часопис, виходив 1906 р. у Києві коштом Є. Чикаленка та В. Смиренка за редакцією Б. Грінченка. Усього вийшло 12 номерів. Наприкінці 1906 р. з ініціативи М. Грушевського було порушено питання про об'єднання журналу з «Літературно-науковим вістником», видання якого планувалося перевести до Києва.

¹⁷ «Україна» — щомісячний історико-етнографічний та літературно-публіцистичний часопис. Видавався в Києві 1907 р. як продовження «Киевской старины», вийшли 4 томи (12 кн.). Редактор — В. Науменко.

¹⁸ Кримський Агатангел Юхимович (1871—1942) — історик, сходознавець, мовознавець, літературознавець, фольклорист, етнограф, письменник, перекладач.

¹⁹ Дурдуківська Онисія Федорівна (1869—1950) — сестра В.Ф. Дурдуківського, громадська діячка, цивільна дружина С. Єфремова.

²⁰ Стешенко Іван Матвійович (1873—1918) — громадський і політичний діяч, педагог, літературознавець, письменник.

29 липня 1907 р., Святошин

«Дорогий Сергію Олександровичу!

Хоч і шкодую, що Ви зараз не в Києві, як думали попереду, але коли Ви приїдете в серпні, щоб уже більше на село не вертатися, то се буде добре — не за для Вас звісно, бо певне Вам ліпше бути на селі, — але за для діла.

Ну, в Києві вже (після листа Груш[евського] до Пана²¹) говорять про те, що Ви «зірвали з Вістником», «чого й треба було сподіватися (ніби так пише Груш[евський]), зважаючи на той тон, який він (=Ви) узяв з самого початку»). Таким робом Ви і Ваш тон винні в тому, що не будете писати в «Вістнику».

Що мовчати Ви не можете і не будете, то се певно. Звісно, можете найти роботу в москов[ських] виданнях на українські теми. Вам я вже не раз казав, що дуже я ціню такі Ваші статті; але ж зрозуміло, що число укр[аїнських] тем, які будуть придатні до московських виданнів, дуже обмежене — се раз, а друге: писання по московських виданнях не задовольнить Вас як українського письменника.

Що треба органу, в якому Ви могли б бути українським письменником без замка на устах, який одмикається тільки задля відомих тем, то це річ, про яку нема чого сперечатися.

Який має бути той орган, — те треба ще обміркувати, але він мусить бути [підкреслено автором листа. — С. І.] і він найде задля себе робітників, бо є ще люде, які стоять у підходяжому до Вашого становищу.

Певне, Ви читали про видавництво «Дзвін»²². Коли згаданий орган має бути збірниками, то треба поспішитися. Я не думаю, щоб «Дзвін» міг щось сотворити серйозне, але він може попусувати «Вікові»²³ справу.

От-же, — «Вік» повинен яко мога швидче взятися до діла.

Я вже Вам писав, що в мене є план реорганізації «Віку». Нетерпляче Вас дожидаюся, що б поговорити з Вами про це.

Дякую за статійку до Календаря²⁴.

У нас більш-менш так, як і було.

Наше щире привітання Вам.

Стискаю Вашу руку.

1907. VII. 29

Ваш Б. Грінченко.

Святошин

²¹ Пан — Є. Чикаленко.

²² «Дзвін» — видавнича спілка В. Винниченка, Ю. Тищенка (директор) та Л. Юркевича, заснована 1907 р. у Києві. У 1914—1916 рр. видавництво не діяло, діяльність поновлено 1917 р., у 1918 р. об'єднане з видавництвом «Українська школа».

²³ «Вік» — видавництво, засноване 1895 р. у Києві з ініціативи О. Кониського й В. Доманицького. Співробітники видавництва — В. Дурдуківський, С. Єфремов, О. Лотоцький, Ф. Матушевський, В. Прокопович. Серія книжок «Наші справи» (1908—1918) мала слугувати містком від інтелігенції до народу й налічувала 21 випуск, переважно публіцистичні твори на злободенні теми (соціально-політичного та просвітницького характеру).

²⁴ Йдеться, вірогідно, про статтю С. Єфремова «Шевченко про наше письменство» (Календар «Просвіти» на 1908 р.). Київ, 1907).

[На маргінесі] У вівторок і в четвер я не буваю в Святошині, а завжди буваю в Києві.

[На маргінесі] Сергію Олександровичу! Гріх Вам буде, коли не напишете кількох книжок для «Просвіти»²⁵! Погляньте сьогоднішнє число «Киев[ских] Вестей»²⁶ і рецензію на просвітні видання».

*Відділ рукописів та текстології ІЛ НАНУ.
Ф. 120. № 57. Автограф. 13 × 21. 2 арк.*

№ 3

Лист Б. Грінченка

4 квітня 1908 р. [Київ]

«Обіцяйте мені перемінити Марковича²⁷, Сергію Олександровичу. Дайте, будьте ласкаві, Ситникові 3, 4, 5 та 6 томи Ібсена.

Як будете писати до М[аркови]ча, то мабуть же треба згадати про гонорар (24 руб. за аркуш). Чи може Ви думаєте, що краще від Просвіти написати? Тоді дасте мені адресу — я напишу.

Ваш *[підпис Б. Грінченка]* 1908.IV.4»

*Відділ рукописів та текстології ІЛ НАНУ.
Ф. 120. № 60. Автограф. 11 × 17,7. 2 арк. (один чистий)*

№ 4

Лист Б. Грінченка

24 квітня 1908 р. [Київ]

«Чи Ви, Сергію Олександровичу, помітили суперечність між тим, що кажете в своїй відповіді Коваленкові (про Костомарова й Метлинського), і тим, що надруковано у [Олексі] Коваленка²⁸? Що це за знак? Не могли ж Ви не доглянути того, що було у К[оваленка], коли воно було! Чи не думаєте Ви, що Вам треба добути рукопис, а може й коректу К[оваленко]вого тексту?

Б. Г.

Посилаю 3 тома Ібсена²⁹.

²⁵ Київське товариство «Просвіта» ім. Т. Шевченка — громадська організація, що діяла на території Київської губернії в 1906—1910 та 1917—1920 рр. Зареєстрована 26 травня 1906 р. Головою обрано Б. Грінченка. До першого складу Ради входив С. Єфремов (червень 1906 — квітень 1907 рр.).

²⁶ «Киевские вести» — щоденна газета, виходила від червня 1907 р. по лютий 1911 р.

²⁷ Маркович Дмитро Васильович (1848—1920) — правознавець, громадсько-політичний діяч, письменник. Мешкав у маєтку в с. Михалківці на Волині, займався господарською, кооперативною, культурно-освітньою діяльністю. Член ТУП і товариства «Просвіта». Можливо, йдеться про його збірку оповідань «По степах і хуторах» (Москва, 1899; Київ, 1908).

²⁸ Коваленко Олекса Кузьмович (1880—1927) — український поет, перекладач, видавець. Йдеться про редакцію й видання ним антології поезії «Українська муза» (1908), до якої увійшли твори 134 визначних українських поетів від 1798 р., а також біографічний і бібліографічний матеріал про них.

²⁹ Б. Грінченко вважав необхідним оновлення репертуару українського театру, надаючи перевагу драматичним творам Г. Ібсена, Г. Гауптмана, А. Шніцлера. У Ібсена йому імпонували «Підпори громадянства» та «Ворог народу». Здійснив редагування перекладів дружини та доньки п'єс Г. Ібсена «Гедда Габлер», «Жінка з моря», «Нора», «Підпори громадянства», «Примари», «Ворог народу», «Росмерсгольм».

Будьте ласкаві, дайте те Ібсена, що у Вас іще осталося.
1908.IV.24»

Відділ рукописів та текстології ІЛ НАНУ.
Ф. 120. № 62. Автограф. 10,5 × 17,3. 2 арк. (один чистий)

№ 5

Лист-листівка Б. Грінченка

23 травня 1908 р., Київ

«Київ V.23 року 1908

Дякую за запитання, любий Сергію Олександровичу.

Може й приїду, — побачу, як буде дома. Поки що нічого веселого нема.

Був Крим[ський]. Дуже просив Вас написати до «Русских Ведомостей»³⁰ статтю про перший том москов[ського] Видання писаннів Драг[оманова] і послати цю статтю в редакцію на Вячеслава Євгеневича Якушкина³¹. Цю статтю треба, щоб допомогти ширитися цьому томові, а без того не буде другого. Цю політику з редактором тому він Вам уже надав, — не повторюю. Якушкін обіцявсь надрукувати статтю.

Наші кланяються Вам. Я надрукував (ще не вийшло) «Забавки» Шніцлера і здав у друк «В. Телля». Це з ласки добрих старих людей. — Стискаю Вашу руку.

Ваш Б. Г.

На звороті поштової картки адреса:

Ст. Попельня

Юго-Зап. ж. д.

с. Кривое

Дом: Доктора Юркевича³²

СПб. Сергію Олександровичу Єфремову»

Відділ рукописів та текстології ІЛ НАНУ.
Ф. 120. № 63

№ 6

Лист Б. Грінченка

23 вересня 1908 р., Київ

«Усе, що Ви розказали мені вчора, Сергію Олександровичу, дуже сумне, але що сумом нікому лихові не зарадиш, то треба нам подумати, як пережити прикрий час. Один з способів: наготувати стільки літературного матеріалу і видати поки можна видавати, щоб стало його якось той час перебідувати. Може, як його буде багато вже, то не буде й «скорпіонів» таких. Та як би не було — певна річ, що нам треба поспішатися з роботою. Через те дуже [підкреслено автором листа. — С. І.]

³⁰ «Русские ведомости» — суспільно-політична газета, виходила в Москві з 1863 до березня 1918 рр.; з 1905 р. орган правої течії в конституційно-демократичній партії (партії народної свободи).

³¹ Якушкін В'ячеслав Євгенович (1856—1912) — російський історик, публіцист, громадський діяч. Член «Союзу визволення», один із засновників кадетської партії, член її ЦК, депутат І Державної думи (1906). У 1907 р. засуджений до 3 місяців в'язниці за участь у складанні Виборзької відозви.

³² Юркевич Осип В'ячеславович (1855—1910) — український громадський діяч, лікар, член київської Старої Громади, один з фундаторів кооперативного руху в Україні.

54 прошу Вас написати нам для Просвіти ще кілька книжок на теми цензурні і українські [підкреслено автором листа. — С. І.] — з історії літератури, з історії чи чого хочете. Не одсувайте цього діла, сідайте зараз за таку роботу! [підкреслено автором листа. — С. І.] мені не треба Вам розказувати, яку це вагу має. Коли я це пишу, то тільки через те, що з власного досвіду знаю, як часто одні справи відсувають на довгий час інші. От я й прошу: нехай висунеться наперед справа з просвітними книжками і на якийсь час стане першою. Дуже прошу Вас одписати мені про це. Чи не порекомендували б Ви ще кого, до кого б удалися за цим (удаємося ще до Вас[илия] Мик[олайовича]³³).

Сьогодні пішла в цензуру коректа Ваша «Т[арас] Шевч[енко]». Чи не можна отой хвостик на кінці якось втиснути в попередні сторінки? А то через його п'ять [підкреслено автором листа] зайвих сторінок! Коли ж ні, то доведеться там, на тих сторінках, дещо поставити. От що треба зробити:

а) чи не краще портрета становити так, щоб текст сторінки був не над, а під [підкреслено автором листа. — С. І.] портретом, — це буде чепурніше;

б) на загол[овній] сторінці треба петітом додати: чотирьома портретами та двома малюнками.

Одпишіть мені хоч пару слід про те — чи можете написати для Просвіти.

Стискаю Вашу руку.

Ваш Б. Г.

1907.IX. 24».

[На маргінесі]: «Забув у Вас зонтика — дайте його Степ[ану] — Може й книжки дасте».

Відділ рукописів та текстології ІЛ НАНУ.
Ф. 120. № 65. Автограф. 3,5 × 20,7. 2 арк.

№ 7

Лист (секретка) Б. Грінченка

6 березня 1909 р., [Київ]

«Любий Сергію Олександровичу, будьте ласкаві, позичте мені на який час отого «Путеводителя», що ми з ним їздили за кордон, та «Повести» Шевченка (по моск[овськи]).

Стискаю Вашу руку.

Б. Г.

6.III. 6».

Відділ рукописів та текстології ІЛ НАНУ.
Ф. 120. № 69. 1 арк. 10 × 12,5

³³ Доманицький Василь Миколайович (1877—1910) — історик, літературознавець, публіцист, громадський діяч, організатор кооперативного руху серед селянства Київської губернії.

7 квітня 1909 р. [Київ]

«Учора, Сергію Олександровичу, був у мене Д.І. Дорошенко³⁴ і сказав, що двоє членів Ради Просвіти і мабуть Ви — ідуть на Шаляпина; а треба б, щоб засідання було людніше, бо є важні справи. Через те я, хоч і лаючись, переніс засідання ради на суботу. Я думаю, що треба запросити на засідання *всю* [підкреслено автором листа. — С. І.] Контр[ольну] Комісію, щоб одразу вже скінчити справу, бо як вона буде вся, то зможемо тут же робити й постанови. Як Ви про це думаєте? Коли зможетесь, то чи сами пошлете до своїх товаришів, чи мені послати повістку?

Ваш Б. Г.
1909.IV.7».

Відділ рукописів та текстології ІЛ НАНУ.
Ф. 120. № 72. 10 × 15,6. 2 арк. (один чистий)

№ 9

Лист Б. і М. Грінченків

14 лютого 1910 р. [Оспедалетті, Італія]

«Любий Сергію Олександровичу! Не знаю, чи листи наші розминулися, чи мій лист до Вас загинув. Я в йому писала про те, що виписала од Череповського³⁵ два романи Дюма: «Двадцять лет спустя» і «Королева Марго». Це прикмета того листа. Може він і загинув, бо листи таки гинуть. От і чисті аркуші «Серед темної ночі» Ви послали, а ми їх не одержали. А книжечку одержали і дуже Вам за неї дякуємо.

[На маргінесі дописано олівцем рукою Б. Грінченка]: Маємо надруковане в 4 стор. «Серед темн[ої] ночі».

Так уже хочеться написати Вам щось радісне, та все немає нічого. Борис Дмитрович і досі лежить. Оце другий тиждень температура піднялася та й ще дужче змучила: ледве може підвестися й посидіти на ліжкові кілька хвилин. Та ще на лихо весни й досі немає. Страшно нещасливо все складається!

І од Вас звістки невеселі. Столипінський наказ дуже нас пригнітив, а звістки про Савенківські³⁶ заходи коло Просвіти та коло Клубу³⁷ ще більшого суму додали. Звичайно, що тепер не 1876 рік і так придавити, як придавлено тоді, вже не можна, вбити нас вони тепер уже не здолають, але шкоди великої накоїти можуть.

Тяжко в такий час бути на чужині і не мати змоги приєднатися до боротьби. Правда, можна розважатися тим, що лихо не мине так швидко і ми ще матимемо час докинути й своєї праці до гуртової, але ж це сумна розвага.

Хочеться бачити останні видання «Просвіти», — мабуть, гарні.

³⁴ Дорошенко Дмитро Іванович (1882—1951) — історик, публіцист, державний та громадський діяч. У квітні 1907 р. обрано новий склад Ради товариства «Просвіта»: Б. Грінченко (голова), Д. Дорошенко (секретар; від 10 квітня ці обов'язки виконував В. Страшкевич). У 1909 р. Дорошенко перебрався до Катеринослава.

³⁵ Череповський Євген — київський видавець, власник «Малоросійської книгарні».

³⁶ Савенко Анатолій Іванович (1874—1922) — юрист, голова Київського клубу російських націоналістів.

³⁷ «Український клуб» — літературно-художня громадська організація, утворена 1908 р. в Києві. Ініціатором створення був М. Лисенко. Закритий міською владою 1912 р., продовжив своє існування як клуб «Родина» до 1918 р.

Чи багато передплатників має «Рада»? А може й про «Село»³⁸ знаєте, як йому ведеться?

Цікавимося Вашим рефератом, що в Клубі читано³⁹. Мабуть, він у «Раді» друкуватиметься?

Чи почали вже писати історію літератури⁴⁰?

Якщо пришлете нам прочитати «Историю моего современника»⁴¹, то будемо дуже вдячні.

Що тепер у № 27⁴² діється? Чи всі дужі? Чи будується будинок? Володимир Федорович не озивається до нас.

Озивайтесь частіше хоч коротенькими листами. Якось веселіше стає, як щира душа з рідного краю хоч кількома словами обізнеться. Спершу частіше до нас люде писали, а тепер перестали. Мабуть, того, що ми не завсігди одписуємо. Та тільки це не по правді тепер рахуватися з нами листами.

Цілую вас, наші любі, рідні, і бажаємо всього доброго.

Ваші М. та Б. Грінченки.

[1]910.II.14.

[На маргінесі поряд з датою дописано олівцем рукою Б. Грінченка]: Міцно стискаю Вашу руку і цілую Вас, Сергію Олександровичу. От що ще: треба швидче забрати шахи Вас[иля] Мик[олайовича]⁴³, а то щоб не було з ними клопоту.

Ваш Б. Г.

1910.II.15».

*Відділ рукописів та текстології ІЛ НАНУ.
Ф. 120. № 79. Автограф. 17,5 × 21. 2 арк.*

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бойко С. Борис Грінченко як представник української національної еліти кінця XIX — початку XX століття // Українознавчий альманах. 2014. Вип. 14. С. 67—71.
2. Гирич І. Михайло Грушевський і справа перенесення його львівських інституцій до Києва в часах Першої російської революції // Михайло Грушевський. Студії та джерела. Кн. 1 / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ, 2019. С. 29—58.
3. Демченко Т.П. Листи Іллі Шрага до Бориса Грінченка // Сіверянський архів. 2009. Вип. 3. С. 46—71.
4. Е[фре]мов С. Рыцарь долга. Памяти Б.Д. Гринченка // Украинская жизнь. 1912. Кн. 4. С. 39—43.
5. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890—1941): [в 2 т.]. Т. 1: 1890—1917 / відп. ред. О.Д. Василюк. Київ, 2005. 499 с. — (Наукова спадщина сходознавців).

³⁸ «Село» — ілюстрований тижневик для селян і робітників, виходив у Києві в 1909—1911 рр. за редакцією М. Грушевського.

³⁹ У зазначений період у газеті «Рада» була надрукована праця С. Єфремова «Великопанські ілюзії та сила фактів» (про народ і українську мову) (1910, № 24, 30 січня (12 лют.), с. 1).

⁴⁰ Йдеться про «Історію українського письменства» С. Єфремова, яка вийшла у світ у Петербурзі в червні 1911 р.

⁴¹ С. Єфремов відгукнувся на мемуари В. Короленка в газеті «Рада» (1910. № 41. 20 лют. (5 березня). С. 2—3 (рубрика «З нашого життя»). Продовження: № 47, 60, 65, 82.

⁴² Будинок Дурдуківських на вул. Гоголівській, 27 у Києві, де жив С. Єфремов.

⁴³ Йдеться про В.М. Доманицького.

6. Єсипенко Д. **Препарування канону: до історії критичної інтерпретації та публікації художніх текстів Бориса Грінченка у 1920-х — на початку 1930-х рр.** // Літературний процес: методологія, імена, тенденції : Зб. наук. праць (філол. науки). 2013. № 2. С. 54—57.
7. Єфремов С. Лист до редактора «Української музи» д. Олекси Коваленка // Рада. 1908. № 83. 9 (22) квітня. С. 4.
8. Єфремов С. Політична спадщина Драгоманова // Сергій Єфремов. *Personalia*: Публіцистика 1899—1917 років: («Значущі Інші»: статті, посвяти, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка) / упоряд. С.Г. Іваницька. У 2-х томах. Т. 1. Запоріжжя—Херсон : Гельветика, 2016. С. 205—207.
9. Єфремов С. Редактор у стилі modern // Рада. 1908. № 94. С. 4.
10. Єфремов С. Щоденник (1.01.1895 — 4.02.1896). Про дні минулі (спогади) (1876—1907). Київ : Темпора, 2011. 792 с.
11. Іваницька С.Г. Публіцистична спадщина Сергія Єфремова в контексті суспільних трансформацій: історико-біографічні аспекти (кінець XIX ст. — 1920 рік) : моногр. Херсон : Гельветика, 2018. 595 с.
12. Іваницька С.Г., Демченко Т.П. Сергій Єфремов: «Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці» / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф. Кураса. Київ: Парламентське вид-во, 2020. 568 с. — (Політичні портрети).
13. Коваленко О. Відповідь д. Сергію Єфремову // Рада. 1908. № 94. С. 3—4.
14. Кузьменко Л. Листування Василя Доманицького з подружжям Борисом та Марією Грінченками як історичне джерело // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. Т. 20. Київ, 2010. С. 252—279.
15. Листи до Михайла Коцюбинського / Чернівці. літ.-меморіальний музей-заповідник М.М. Коцюбинського, Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України; В. Мазний (упоряд. та комент.); В. Шевчук (вступ. ст.). Т. 2 : Горошовський—Іткін. Ніжин, 2002. 344 с.
16. Листування Івана Липи (1892—1922) / упоряд. І. Стамбол. Київ : Темпора, 2020. 576 с.
17. **Марчук Л.М. Ціннісні домінанти в епістолярії Бориса Грінченка** // *Лексикографічний бюлетень*: Зб. наук. пр. Київ : Ін-т укр. мови НАН України, 2014. Вип. 23. С. 24—29.
18. Нежива Л. Листи Марії Загірньої до Івана Липи // Слово і Час. 2000. № 5. С. 67—74.
19. Погребняк І. Громадське і приватне в епістолярії Бориса Грінченка : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2013. 19 с.
20. Погребняк І. Дискурс народництва в епістолярії Бориса Грінченка // Синопис: текст, контекст, медіа. 2014. № 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stkm_2014_3_6.
21. Погребняк І. Культурологічні концепти епістолярію Бориса Грінченка // Синопис: текст, контекст, медіа. 2016. № 1 (13). С. 73—78.
22. **Погрібний А. Борис Грінченко** // **Погрібний А. Поклик дужого чину. Статті. Портрети. Силуети. Наближення. Публіцистика** / вст. слово В.Г. Дончика та П.П. Кононенка. Київ : Просвіта, 2009. С. 153—234. — [Бібліотека Шевченківського комітету].
23. **Погрібний А.Г. Борис Грінченко в літературному русі кінця XIX — початку XX століття: Питання ідейно-естетичної еволюції.** Київ : Либідь, 1990. 230 с.
24. Погрібний А.Г. Борис Грінченко: нарис життя і творчості. Київ : Дніпро, 1988. 268 с.
25. **Старовойтенко І. Борис Грінченко та Євген Чикаленко: громадські та особисті взаємини** // Борис Грінченко — відомий і невідомий: Мат. щорічних Грінченківських читань (Київ, 5 груд. 2012 р.). Київ: [Київ. ун-т ім. Б. Грінченка], 2013. С. 17—32.

26. Старовойтенко І. Леонід Жебуньов у сюжетах епістолярію до Бориса Грінченка (1905—1910 роки) // Славістична збірка. 2016. Вип. 2. С. 97—111.
27. Степченко О.П. Епістолярій П. Стебницького та Б. Грінченка з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського як джерело з вивчення національної видавничої справи в Україні // Рукописна та книжкова спадщина України. 2010. Вип. 14. С. 294—305.
28. Тихолоз Н. Між батьком та сином (Олекса Коваленко, Іван і Тарас Франки: дискурс взаємин) // Сіверянський літопис. 2009. № 2—3. С. 183—191.
29. Яременко В. Епістолярні діалоги Бориса Грінченка про українські національні справи // Українська мова і література в школах України. 2020. № 7/8 (206—207). С. 10—21.
30. Яременко В.В. Наукова і епістолярна спадщина Бориса Грінченка: моногр. Київ : Юрко Любченко, 2021. 383 с.

Отримано 19 березня 2024 р.

REFERENCES

1. Boyko S. Borys Hrinchenko yak predstavnyk ukrainskoi natsionalnoi elity kintsia 19 — pochatku 20 stolittia [Borys Hrinchenko as a representative of the Ukrainian national elite of the late 19th and early 20th centuries]. *Ukrainoznavchyi almanakh* [Ukrainian Studies Almanac]. 2014. Iss. 14, pp. 67—71. [In Ukrainian].
2. Hyrych I. Mykhailo Hrushevskiy i sprava perenesennia yoho lvivskykh instytutsii do Kyieva v chasakh Pershoi rosiiskoi revoliutsii [Mykhailo Hrushevskiy and the case of transferring his Lviv institutions to Kyiv during the First Russian Revolution]. *Mykhailo Hrushevskiy. Studii ta dzherela. Kn. 1* [Mykhailo Hrushevskiy. Studies and sources]. Book 1. Kyiv, 2019. Pp. 29—58. [In Ukrainian].
3. Demchenko T. Lysty Illi Shraha do Borysa Hrinchenka [Letters of Ilia Shrah to Borys Hrinchenko]. *Siverianskyi arkhiv* [Siverianskyi archive]. Chernihiv, 2009. Iss. 3, pp. 46—71. [In Ukrainian].
4. Efremov S. Rytsar dolga. Pamiati B.D. Grinchenka [Knight of duty. In memory of B.D. Grinchenko]. *Ukrainskaia zhizn* [Ukrainian Life]. 1912. Book 4, pp. 39—43. [In Russian].
5. Epistoliarna spadshchyna Ahatanhela Krymskoho (1890—1941) [Epistolary heritage of Ahatanhel Krymskyi (1890—1941)] : [in 2 vols.]. Vol. 1 : 1890—1917. Kyiv, 2005. 499 p. [In Ukrainian].
6. Yesypenko D. Preparuvannia kanonu : do istorii krytychnoi interpretatsii ta publikatsii khudozhnikh tekstiv Borysa Hrinchenka u 1920-kh — na pochatku 1930-kh rr. [Dissecting the Canon : On the History of Critical Interpretation and Publication of Borys Hrinchenko's Literary Texts in the 1920s and early 1930s]. *Literaturnyi protses: metodolohiia, imena, tendentsii : Zbirnyk naukovykh prats (filolohichni nauky)*. [Literary Process : Methodology, Names, Trends: Collection of scientific works (philological sciences)]. 2013, No. 2, pp. 54—57. [In Ukrainian].
7. Yefremov S. Lyst do redaktora "Ukrainskoi muzy" d. Oleksy Kovalenka [Letter to the Editor of the Ukrainian Muse, Mr. Oleksa Kovalenko]. *Rada* [Rada]. 1908. No. 83, April 9 (22), p. 4. [In Ukrainian].
8. Yefremov S. Politychna spadshchyna Drahomanova [Political heritage of Drahomanov] // *Serhii Yefremov. Personalialia : Publitsystyka 1899—1917 rokiv : ("Znachushchi Inshi" : statti, posviaty, sylvetky, nekrolohy, retsenzii, polemika)* [Serhii Yefremov. Personalialia : Pub-

- licistics of 1899—1917 : (“Significant Others” : articles, dedications, silvestries, obituaries, reviews, polemics)] / S. Ivanytska (Comp.). In 2 vols. Vol. 1. Zaporizhzhia—Kherson, 2016. Pp. 205—207. [In Ukrainian and Russian].
9. Yefremov S. Redaktor u styli modern [Editor in the style of modern]. *Rada* [Rada]. 1908. No. 94, p. 4. [In Ukrainian].
10. Yefremov S. Shchodennyk (1.01.1895 — 4.02.1896). Pro dni mynuli (spohady) (1876—1907) [Diary (1.01.1895 — 4.02.1896). About the days gone by (memoirs) (1876—1907)]. Kyiv, 2011. 792 p. [In Ukrainian].
11. Ivanytska S. Publitsystychna spadshchyna Serhii Yefremova v konteksti suspilnykh transformatsii: istoryko-biohrafichni aspekty (kinets XIX st. — 1920 rik): monohrafiia [Publicistic heritage of Serhii Yefremov in the context of social transformations: historical and biographical aspects (late 19th century — 1920): a monograph]. Kherson, 2018. 595 p. [In Ukrainian].
12. Ivanytska S., Demchenko T. Serhii Yefremov: “Tse zhyttia bulo odnym sutsilnym podvyhom neustannoï pratsi” [Serhii Yefremov: “This life was one continuous feat of tireless work”]. Kyiv, 2020. 568 p. — (Political portraits). [In Ukrainian].
13. Kovalenko O. Odpovid d. Serhiiu Yefremovu [Confession to Mr. Serhii Yefremov]. *Rada* [Rada]. 1908. No. 94, pp. 3—4. [In Ukrainian].
14. Kuzmenko L. Lystuvannia Vasylia Domanytskoho z podruzzhiam Borysom ta Marieiu Hrinchenkami yak istorychne dzherelo [Vasyl Domanytskyi’s correspondence with the couple Borys and Maria Hrinchenko as a historical source]. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv* [Scientific notes. Collection of works of young scientists and graduate students]. 2010. Vol. 20, pp. 252—279. [In Ukrainian].
15. Lysty do Mykhaila Kotsiubynskoho [Letters to Mykhailo Kotsiubynskyi] / V. Maznyi (Comp. and commented). Nizhyn, 2002. Vol. 2 : Horoshovskyi—Itkin. 344 p. [In Ukrainian].
16. Lystuvannia Ivana Lypy (1892—1922) [Correspondence of Ivan Lypa (1892—1922)] / I. Stambol (Comp.). Kyiv, 2020. 576 p. [In Ukrainian].
17. Marchuk L. Tsinnisni dominanty v epistoliarii Borysa Hrinchenka [Value dominants in the epistolary of Borys Hrinchenko]. *Leksykohrafichniy biuleten: Zbirnyk naukovykh prats* [Lexicographic bulletin: Collection of scientific papers]. 2014. Iss. 23, pp. 24—29. [In Ukrainian].
18. Nezhyva L. Lysty Marii Zahirnoi do Ivana Lypy [Letters of Maria Zahirna to Ivan Lypa]. *Slovo i Chas* [Word and Time]. 2000. No. 5, pp. 67—74. [In Ukrainian].
19. Pohrebniak I. Hromadske i pryvatne v epistoliarii Borysa Hrinchenka : avtoreferat dysertatsii ... kand. filol. nauk [Public and Private in the Epistolary of Borys Hrinchenko] (Extended abstract of Candidate’s thesis). Kyiv, 2013. [In Ukrainian].
20. Pohrebniak I. Dyskurs narodnytstva v epistoliarii Borysa Hrinchenka [Discourse of folklore in the epistolary of Borys Hrinchenko]. *Synopsys: tekst, kontekst, media* [Synopsis: Text, Context, Media]. 2014. No. 3. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stkm_2014_3_6. [In Ukrainian].
21. Pohrebniak I. Kulturolohichni kontsepty epistoliarii Borysa Hrinchenka [Cultural concepts of Borys Hrinchenko’s epistolary]. *Synopsys: tekst, kontekst, media* [Synopsis: Text, Context, Media]. 2016. No. 1 (13), pp. 73—78. [In Ukrainian].
22. Pohribnyi A. Borys Hrinchenko [Borys Hrinchenko]. *Pohribnyi A. Poklyk duzhoho chynu. Stati. Portrety. Syluety. Nablyzhennia. Publitsystyka* [The Call of a High Rank. Articles. Portraits. Silhouettes. Approaching. Publicistics]. Kyiv, 2009. Pp. 153—234. [In Ukrainian].

23. Pohribnyi A. Borys Hrinchenko v literaturnomu rusi kintsia 19 — pochatku 20 stolittia: Pytannia ideino-estetychnoi evoliutsii [Borys Hrinchenko in the literary movement of the late 19th — early 20th century: Issues of ideological and aesthetic evolution]. Kyiv, 1990. 230 p. [In Ukrainian].
24. Pohribnyi A. Borys Hrinchenko: narys zhyttia i tvorchosti [Borys Hrinchenko: an essay on life and work]. Kyiv, 1988. 268 p. [In Ukrainian].
25. Starovoitenko I. Borys Hrinchenko ta Yevhen Chykalenko : hromadski ta osobysti vzaiemyny [Borys Hrinchenko and Yevhen Chykalenko : Public and Personal Relations Borys]. *Borys Hrinchenko — vidomyi i nevidomyi: Materialy shchorichnykh Hrinchenkivskykh chytan. 5 hrudnia 2012 roku, m. Kyiv* [Hrinchenko — Known and Unknown : Materials of the annual Hrinchenko readings. December 5, 2012, Kyiv]. Kyiv, 2013. Pp. 17—32. [In Ukrainian].
26. Starovoitenko I. Leonid Zhebunov u siuzhetakh epistoliarii do Borysa Hrinchenka (1905—1910 roky) [Leonid Zhebunov in the plots of the epistolary to Borys Hrinchenko (1905—1910)]. *Slavistychna zbirka* [Slavic Studies Collection]. 2016. Iss. 2, pp. 97—111. [In Ukrainian].
27. Stepchenko O. Epistoliarii P. Stebnytskoho ta B. Hrinchenka z fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho yak dzherelo z vyvchennia natsionalnoi vydavnychoi spravy v Ukraini [Epistolary of P. Stebnytskyi and B. Hrinchenko from the collections of the Institute of Manuscript of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine as a source for the study of national publishing in Ukraine]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. Kyiv, 2010. Iss. 14, pp. 294—305. [In Ukrainian].
28. Tykholoz N. Mizh batkom ta synom (Oleksa Kovalenko, Ivan i Taras Franky: dyskurs vzaiemyn) [Between father and son (Oleksa Kovalenko, Ivan and Taras Franko: discourse of relations)]. *Siversianskyi litopys* [Severiansky chronicle]. 2009. No. 2—3, pp. 183—191. [In Ukrainian].
29. Yarenenko V. Epistoliarni dialohy Borysa Hrinchenka pro ukrainski natsionalni spravy [Epistolary dialogues of Borys Hrinchenko about Ukrainian national affairs]. *Ukrainska mova i literatura v shkolakh Ukrainy* [Ukrainian language and literature in schools of Ukraine]. 2020. No. 7/8 (206—207), pp. 10—21. [In Ukrainian].
30. Yarenenko V. Naukova i epistoliarna spadshchyna Borysa Hrinchenka : monohrafiia [Scientific and epistolary heritage of Borys Hrinchenko : a monograph]. Kyiv, 2021. 383 p. [In Ukrainian].

Received on March 19, 2024

Svitlana Ivanytska

Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko (Sumy, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-1677-1013

E-mail: roxsolana1964@gmail.com

“WRITE BACK MORE OFTEN, EVEN WITH SHORT LETTERS”: EPISTOLARY OF BORYS AND MARIA HRINCHENKOS TO SERHII YEFREMOV, 1907—1910

The purpose of the article is to analyze the correspondence of Borys and Maria Hrinchenko to Serhii Yefremov from 1907 to 1910, which is stored in the fonds of the Department of Manuscripts and Textual Studies of the Taras Shevchenko Institute of Literature. The objec-

tives are to assess the source potential of this epistolary, to identify new information that these letters provide for understanding of the relationship between Hrinchenkos and Yefremov, little-known facts and main directions of their activities, and the system of interaction among the leaders and activists of the Ukrainian movement during this period. **Methodology.** The main research methods were the method of archival heuristics, historical and critical methods of studying historical sources, and historico-biographical method. **Scientific novelty.** The correspondence of Borys and Maria Hrinchenkos to Serhii Yefremov during a critical period for the Ukrainian movement was introduced and commented on. The state of epistolary studies in the field of Hrynchenko studies is analyzed. The main issues discussed in Borys Hrinchenko's letters and the style of his correspondence are highlighted. **Conclusions.** According to the analysis of sources and literature, in recent years there has been an increase in the interest of researchers in the archaeographic study and scientific understanding of Borys Hrinchenko's epistolary. The presented texts of letters from the Hrinchenko couple to Serhii Yefremov reveal new biographical facts, inform about creative intentions and achievements, provide some details of publishing projects and various aspects of the correspondents' public activities, contain information about Hrinchenko's family life and health, reproduce the uniqueness of the writer's epistolary style, and allow comparing it with Maria Hrinchenko's style. For Yefremov himself, Hrinchenko was not just a "man of duty" but one of the "significant Others" whose memory he kept in his academic life.

Key words: Borys Hrinchenko, Maria Hrinchenko, Serhii Yefremov, Mykhailo Hrushevskyi, Mykhailo Drahomanov, epistolary communication, newspaper "Rada", "Nova Hromada" magazine, "Prosvita".